

MOŻLIWOŚCI WSPIERANIA ROZWOJU DZIECI NIELUBIANYCH PRZEZ RÓWIEŚNIKÓW Z POWODU ZACHOWAŃ ANTYSPÓŁECZNYCH¹

W artykule zostały zaprezentowane teoretyczne podstawy programu oddziaływań adresowanego do dzieci, które są nielubiane przez swoich rówieśników z klasy szkolnej z powodu przejawianych zachowań antyspołecznych oraz wybrane wyniki jego ewaluacji. Program ten stanowi przykład profilaktyki selektywnej, której działania kierowane są do grup podwyższonego ryzyka narażonych na wystąpienie nieprzystosowania społecznego i zaburzeń emocjonalnych w okresie dorastania i dorosłości.

W znacznej części grup rówieśniczych, w tym przede wszystkim w klasie szkolnej, pewien odsetek uczniów stanowią dzieci nielubiane przez swoich kolegów i koleżanki. Wyniki badań pokazują, że uczniowie ci mogą stanowić 10–15 % [1, s. 333], a nawet blisko 30 % liczebności całej grupy [10, s. 193].

Dzieci, które nie są lubiane przez kolegów to takie, które w badaniach za pomocą różnych technik socjometrycznych otrzymują dużo wyborów negatywnych przy jednoczesnym braku lub niewielkiej liczbie wyborów pozytywnych [6, s. 200]. Bardzo często wskazywane są jako osoby, z którymi nikt z grupy nie chce wchodzić w kontakt, bawić się, siedzieć w ławce, wspólnie pracować nad wykonaniem danego zadania [20, s. 308]. Sytuację taką można zinterpretować jako jawnie zadeklarowaną formę niechęci [por. 9, s. 439].

Przyczyn braku akceptacji rówieśniczej poszukuje się przede wszystkim w nieprawidłowych relacjach dzieci z rodzicami (pozabezpieczne przywiązanie, chłodne i surowe praktyki wychowawcze rodziców) [11, s. 97]. Te negatywne stosunki emocjonalne między dziećmi i ich opiekunami mogą prowadzić do zaburzeń w rozwoju dzieci, a ich przejawem mogą być specyficzne cechy osobowościowe i deficyty w obrębie kompetencji poznawczych,

---

¹ Opracowany program powstał i został empirycznie zweryfikowany w ramach rozprawy doktorskiej pt. "Wspomaganie rozwoju psychospołecznego dzieci nielubianych przez rówieśników w klasach IV–V szkoły podstawowej", napisanej pod kierunkiem dr hab. Marii Deptuły, prof. UKW i obronionej na Wydziale Pedagogiki i Psychologii Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy w marcu 2011 r. Projekt badawczy dotyczący badania skuteczności opracowanego programu był współfinansowany ze środków Krajowego Biura ds. Przeciwdziałania Narkomanii. Na realizację części zadań otrzymano również środki w ramach projektu "Stypendia dla doktorantów 2008 / 2009 – ZPORR" współfinansowanego przez Unię Europejską z Europejskiego Funduszu Społecznego oraz Budżetu Państwa w ramach Zintegrowanego Programu Operacyjnego Rozwoju Regionalnego.

emocjonalnych i społecznych, które mają istotny wpływ na przebieg interakcji rówieśniczych.

Analiza literatury [m.in. 2; 4; 5; 6; 8; 9; 10; 12; 13; 14; 18; 25; 29; 30; 32] pokazuje, że uczniowie, wobec których rówieśnicy odnoszą się z antypatią, częściej cechują się impulsywnością, wybuchami złości, wszczynaniem bójek, używaniem wulgarnych słów. Dwuznaczne zachowania innych częściej odczytują jako wrogie i skierowane przeciwko nim. Są skoncentrowani na sobie, swoich potrzebach i uczuciach. Typowe jest także dla nich postrzeganie agresji jako sprawnego narzędzia rozwiązywania konfliktów interpersonalnych i osiągnięcia własnych celów. Cechuje ich również trudna do określenia samoocena. Wyniki badań pokazują, że dzieci nielubiane z jednej strony mogą nisko oceniać siebie i nie wierzyć w swoje możliwości. Z drugiej strony natomiast mogą przeceniać własne zdolności w większości dziedzin ważnych z punktu widzenia ich szkolnego funkcjonowania, własnej pozycji w grupie rówieśniczej i relacji przyjacielskich. Jest jednak bardzo prawdopodobne, że takie zniekształcanie obrazu własnej osoby ma chronić je przed bolesną rzeczywistością.

Teoretyczne podstawy oddziaływań

Opracowany program oddziaływań adresowany jest do uczniów w wieku 10–11 lat, którzy są nielubiani przez rówieśników z klasy szkolnej z powodu zachowań antyspołecznych (agresywnych i egocentrycznych). Wpisuje się on w nurt profilaktyki selektywnej, która jest ukierunkowana na jednostki i grupy zwiększonego ryzyka. Jednostki te i grupy ze względu na swoją sytuację (np. społeczną, rodzinną, środowiskową) lub uwarunkowania biologiczne są narażone na większe od przeciętnego ryzyko wystąpienia różnych problemów psychospołecznych i zaburzeń zdrowia psychicznego [26].

Głównym celem proponowanych oddziaływań jest przede wszystkim zmiana statusu społecznego dzieci nielubianych w klasie szkolnej na taki, który świadczy o większej akceptacji ze strony rówieśników. Opisane w literaturze cechy i zachowania dzieci nielubianych były podstawą do określenia celów szczegółowych, którymi są:

- tworzenie dzieciom warunków do rozwijania samokontroli emocjonalnej,
- tworzenie dzieciom warunków do rozwijania zdolności do decentracji interpersonalnej,
- tworzenie dzieciom warunków do kształtowania poczucia własnej wartości (Rys. 1.).

Rys. 1. Cel główny i cele szczegółowe programu wspomagania rozwoju psychospołecznego dzieci nielubianych przez rówieśników z powodu zachowań antyspołecznych.

Źródło: opracowanie własne.

Przedstawione na Rys. 1 trzy zmienne (samokontrola emocjonalna, decentracja interpersonalna i poczucie własnej wartości) zostały zdefiniowane i zoperacjonalizowane przed opracowaniem wchodzących w skład programu poszczególnych scenariuszy zajęć. Zmienne te zostały poddane ewaluacji przed i po zakończeniu zajęć z dziećmi.

Samokontrola emocjonalna to zdolność do adekwatnego do sytuacji i akceptowanego społecznie wyrażania swoich emocji [7, s. 101]. Aby była ona efektywna, muszą być spełnione pewne warunki. Jednostka musi przede wszystkim rozpoznać (zwerbalizować) emocje (własne lub cudze), określić ich charakter i natężenie. Musi uświadomić sobie źródło tych emocji (sytuację poprzedzającą ich wystąpienie i własne myśli pojawiające się w związku z tą sytuacją), prawdopodobne konsekwencje różnych sposobów ich wyrażania oraz obowiązujące zasady postępowania w rozpoznanej już sytuacji i odpowiednio je zastosować [por. 15; 21].

W związku z tym, że dzieci nielubiane z powodu zachowań antyspołecznych mają deficyty w tym zakresie, zostały sformułowane następujące cele operacyjne², które obejmują tworzenie warunków do:

² Sposoby osiągania celów operacyjnych dotyczących samokontroli emocjonalnej, zdolności do decentracji interpersonalnej i poczucia własnej wartości zostały zaprezentowane w innym miejscu [17].

–wzbogacania wiedzy dzieci o uczuciach (towarzyszących im niewerbalnych symptomach, przyczynach, konstruktywnych sposobach radzenia sobie z nimi, ich znaczeniu w życiu człowieka),

–zachęcania uczestników zajęć do nazywania emocji własnych i innych osób,

–ukierunkowania ich uwagi na dostrzeganie związku między emocjami a sytuacjami, które je poprzedzają i konsekwencjami, do których mogą prowadzić,

–ćwiczenia przez dzieci umiejętności radzenia sobie z trudnymi emocjami w akceptowany sposób,

–ćwiczenia przez uczestników zajęć umiejętności wyrażania emocji w asertywny sposób.

Kolejną zmienną do decentracja interpersonalna, która określana jest jako zdolność do przyjmowania perspektywy drugiego człowieka [27]. Pozwala ona na ocenianie swojego celowego zachowania z perspektywy innych osób, koordynowanie różnych perspektyw (własnej i cudzej), modyfikowanie własnego zachowania w zależności od przewidywanych jego konsekwencji dla innych ludzi, a także rozumienie przyczyn zachowania innych i rozróżnianie ich celowych intencji od działania przypadkowego [16; 23; 31].

Po uwzględnieniu deficytów rozwojowych dzieci nie lubianych z powodu zachowań antyspołecznych, sformułowano następujące cele operacyjne, obejmujące tworzenie warunków do:

–rozwijania umiejętności dostrzegania przez dzieci skutków własnych działań dla innych osób,

–zachęcania ich do zastanawiania się nad przyczynami zachowań innych osób,

–rozwijania u uczestników zajęć umiejętności postawienia się w sytuacji, na miejscu innej osoby i interpretowania sytuacji społecznych z różnych punktów widzenia.

Ostatnią zmienną jest poczucie własnej wartości. Jest to stosunek człowieka do samego siebie, ogólna ocena samego siebie, wiara w siebie i swoje możliwości. Poczucie własnej wartości kształtuje się pod wpływem różnych doświadczeń jednostki, spostrzeganej własnej pozycji w grupie lub opinii innych ludzi [19, s. 9].

Globalna samoocena dzieci nie lubianych z powodu zachowań antyspołecznych jest trudna do określenia, jednak w przypadku dzieci i młodzieży wykazujących objawy niedostosowania społecznego, jednym z celów podejmowanych działań korekcyjnych powinna być modyfikacja nieprawidłowo ukształtowanej samooceny. Dlatego zostały sformułowane cele operacyjne obejmujące tworzenie warunków do:

- zachęcania dzieci do poznawania siebie,
- organizowania dzieciom doświadczeń umożliwiających im budowanie pozytywnego stosunku do siebie,
- zachęcania dzieci do pełnienia roli lidera i poprzez to doświadczania możliwości wpływania na aktywność grupy.

Opracowany program opiera się na założeniach teorii rozbieżności informacyjnej W. Łukaszewskiego [22], teorii społecznego uczenia się A. Bandury [3] oraz wybranych elementach Podejścia Skoncentrowanego na Osobie C. Rogersa [28].

Zgodnie z założeniami teorii W. Łukaszewskiego [22], dostrzeżenie przez jednostkę rozbieżności między systemem informacji napływających a systemem informacji zakodowanych w strukturach poznawczych, może uaktywnić podejmowanie działań ukierunkowanych na jej redukcję. Dlatego podczas zajęć wielokrotnie udzielano dzieciom informacje (dotyczące m.in. akceptowanych społecznie sposobów wyrażania emocji, skutków nie uwzględniania w swoim działaniu potrzeb i uczuć innych), pozostające w rozbieżności z systemem informacji zakodowanych przez nie w strukturach poznawczych (m.in. koncentracja wyłącznie na własnych potrzebach i uczuciach, wyrażanie emocji w agresywny sposób).

Założono również, zgodnie z teorią społecznego uczenia się A. Bandury [3], że dzięki obserwowaniu pozbawionych agresji i egocentryzmu sposobów radzenia sobie w interpersonalnych konfliktach, dzieci mogą uczyć się nowych, konstruktywnych zachowań, przy jednoczesnym osłabianiu wyuczonych nieakceptowanych społecznie sposobów działania. Podczas realizacji zajęć wykorzystane zostały różne czynniki, które mogą zwiększać skuteczność modelowania (np. przekonanie o własnej skuteczności, szczegółowe przedstawianie zachowań od najprostszycych do najtrudniejszych, z dużą liczbą powtórzeń, przykłady trudnych sytuacji z codziennego życia klasowego dzieci).

Oprócz tego duże znaczenie dla nabywania przez uczestników zajęć nowych umiejętności miała postawa osób prowadzących. Istotne było, aby pedagodzy, zgodnie z teorią C. Rogersa [28], byli autentyczni, akceptujący dzieci i empatycznie wsłuchujący się w ich uczucia i potrzeby. Założono, że dzięki temu mogą mieć większą szansę na nawiązanie z dziećmi bliższego kontaktu i wspomaganie ich rozwoju w zakresie rozwijanych umiejętności.

Pierwsza wersja programu składała się z 20 scenariuszy zajęć realizowanych w ciągu prawie 3 miesięcy w cyklu dwóch spotkań 1,5-godzinnych w trakcie kolejnych tygodni. Jednak po jej zakończeniu i po uzyskaniu informacji zwrotnych od osób prowadzących, zmodyfikowano program, wydłużając czas jego trwania do 32 spotkań. Modyfikacja polegała przede wszystkim na uzupełnieniu scenariuszy w większą liczbę ćwiczeń, za pomocą których można kształtować poczucie własnej wartości uczestników, zwiększono także liczbę

zabaw plastycznych oraz ruchowych, które umożliwiają integrację i rozładowanie nagromadzonego napięcia. Wydłużenie czasu realizacji zajęć miało przede wszystkim umożliwić uczestniczącym w nich dzieciom lepsze utrwalenie rozwijanych umiejętności.

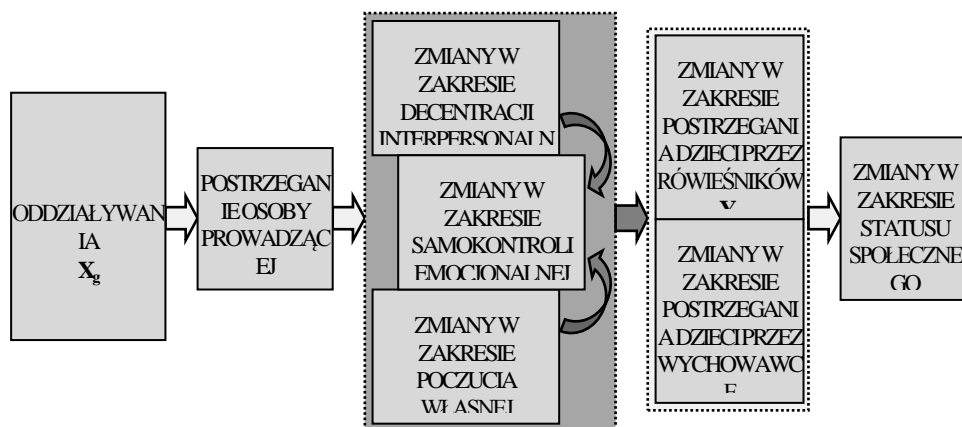
Zajęcia były realizowane metodami aktywnymi przez odpowiednio przygotowanych do prowadzenia zajęć pedagogów szkolnych i pomagających im studentów. Przed rozpoczęciem oddziaływań przedstawiono prowadzącym założenia i podstawy teoretyczne programu oraz formy i metody pracy z dziećmi na zajęciach.

Metodologiczne podstawy badań

Przedmiotem badań uczyniono skuteczność opracowanego programu wspomagania rozwoju psychospołecznego dzieci nie lubianych przez rówieśników z powodu zachowań antyspołecznych (agresywnych i egocentrycznych). Za wskaźnik jego skuteczności uznano zmiany, jakie zaszły u dzieci nie lubianych w zakresie ich statusu społecznego w klasie szkolnej, sposobu postrzegania ich przez rówieśników i wychowawców klas, a także w zakresie samokontroli emocjonalnej, zdolności do decentracji interpersonalnej oraz poczucia własnej wartości dzieci. Zmiany te były porównywane ze zmianami, które w tym samym czasie zaszły u dzieci nie lubianych nie objętych takim programem pomocy.

Założono, że w wyniku tworzenia dzieciom nie lubianym przez rówieśników z powodu zachowań antyspołecznych warunków do rozwijania samokontroli emocjonalnej, zdolności do decentracji interpersonalnej oraz kształtowania poczucia własnej wartości, może nastąpić korzystna zmiana w postrzeganiu ich przez rówieśników i wychowawców klas, co z kolei może przyczynić się do modyfikowania niskiej pozycji społecznej, jaką dzieci nie lubiane zajmują w klasie szkolnej.

Rys. 2 przedstawia wszystkie badane zmienne oraz związki między nimi.

Rys. 2. Schemat związków między badanymi zmiennymi.

Źródło: opracowanie własne.

Badania zostały przeprowadzone według planu eksperymentalnego z grupą kontrolną z pomiarem początkowym (pretestem) i końcowym (posttestem) zmiennych zależnych. Zaletą planu eksperymentalnego jest możliwość udzielenia odpowiedzi na pytanie o wielkość zmiany zachodzącej w grupie eksperymentalnej, ale również przeprowadzanie porównań międzygrupowych.

Z uwagi na cele programu z klas szkolnych wybrane zostały dzieci nielubiane z powodu zachowań antyspołecznych, jednak przydzielanie ich do grup porównawczych (eksperymentalnej i kontrolnej) odbywało się w sposób losowy.

Założono następujące etapy badań:

- I. wyłonienie dzieci nielubianych przez rówieśników z klas i przeprowadzenie I pomiaru zmiennych w grupie eksperymentalnej (E1) i kontrolnej (K1),
- II. przeprowadzenie oddziaływań w grupie eksperymentalnej (E1),
- III. przeprowadzenie II pomiaru zmiennych w grupie eksperymentalnej (E1) i kontrolnej (K1),
- IV. przeprowadzenie oddziaływań w grupie eksperymentalnej (E2),
- V. przeprowadzenie III pomiaru zmiennych w grupach eksperymentalnych (E1 i E2) oraz kontrolnej (K2).

Na początku etapu II, gdy rozpoczęły się oddziaływania w grupie E1, część dzieci, już po I pomiarze zmiennych, zrezygnowała z udziału w zajęciach. Sytuacja taka miała miejsce również na początku etapu IV, gdy w zajęciach wzięły udział dzieci z grupy E2. W związku z tym podjęto decyzję o stworzeniu z tych dzieci grupy kontrolnej (K2), której istnienia wcześniej nie zakładano. Ostateczną wersję planu badań przedstawia Tab. 1.

Przeprowadzony w taki sposób plan badań pozwolił na uchwycenie zmian zachodzących u dzieci nielubianych przez rówieśników z powodu zachowań antyspołecznych pomiędzy:

1. I i II pomiarem w grupie eksperymentalnej (E1) w porównaniu z grupą kontrolną (K1),
2. II i III pomiarem w grupie eksperymentalnej (E2) w porównaniu z grupą kontrolną (K2).

Z grupy blisko 600 uczniów 25 klas IV z siedmiu szkół podstawowych w Bydgoszczy wyłonionych zostało 155 uczniów nielubianych z powodu zachowań antyspołecznych. Ich rodzice zostali poinformowani, że dzieci są zaproszone do wzięcia udziału w "Programie rozwijania umiejętności radzenia sobie z trudnymi uczuciami i budowania dobrych kontaktów z innymi". Po uzyskaniu przez 104 uczniów pisemnej zgody rodziców na ich udział w dalszych badaniach i zajęciach, dokonany został ich losowy przydział do grup E1 i E2. W trakcie trwania badań populacja dzieci biorących w nich udział uległa zmniejszeniu do 94 osób. Dziesięcioro dzieci z powodu decyzji rodziców (wycofanie zgody na udział w zajęciach) zostało wyłączonych z prowadzonych

badań. Wyłączonych zostało również 7 kolejnych uczniów z uwagi na to, że nieregularnie uczęszczali na spotkania swoich grup. Ostatecznie grupa E1 liczyła łącznie 36 osób, grupa E2 łącznie 35 osób, a grupa K2 16 osób.

Tab. 1. Plan i etapy badań.

Grupa		ETA P I	ETAP II	ETA P III	ETAP IV	ETA P V			
		02-03.2009	03-05.2009	05-06.2009	09-11.2009	01-02.2010			
E1	E1	Wyłonienie dzieci nie lubianych z klas i I pomiar zmiennych	Oddziaływania	II pomiar zmiennych		III pomiar zmiennych			
	E1								
	E2								
	E3								
	E4								
E5									
E2	E6		Wyłonienie dzieci nie lubianych z klas i I pomiar zmiennych				II pomiar zmiennych	Oddziaływania	III pomiar zmiennych
	E7								
	E8								
	E9								
	E10								
K2	Wyłonienie dzieci nie lubianych z klas i I pomiar zmiennych			II pomiar zmiennych		III pomiar zmiennych			

Źródło: opracowanie własne.

Wybrane wyniki ewaluacji programu

Poniżej zaprezentowane zostały wyniki ewaluacji pierwszej wersji programu (20 scenariuszy zajęć). Skuteczność wersji zmodyfikowanej (32 scenariusze) nie była dotąd weryfikowana empirycznie.

Do analizy statystycznej uzyskanych wyników zostały użyte następujące metody statystyczne:

1. test t Studenta dla prób zależnych z $p < 0,05$ do analizy zmian zachodzących w danej grupie w obrębie poszczególnych zmiennych zależnych,

2. test t Studenta dla prób niezależnych z $p < 0,05$ do analizy różnic między badanymi grupami,

3. test F Fishera z $p < 0,05$ do analizy różnic między wieloma badanymi grupami.

Wyniki, które uzyskano podczas prowadzonych badań wskazują, że po udziale dzieci nie lubianych z powodu zachowań antyspołecznych (z grupy E1 i E2) w zajęciach:

–korzystnie zmienił się ich status społeczny w klasie szkolnej – po zakończeniu programu dzieci zajmowały pozycje w grupie, które świadczyły o większej akceptacji ze strony rówieśników (w grupie E1 zmiany istotne),

–polepszyło się postrzeganie ich przez rówieśników w zakresie zachowań konstruktywnych (w grupie E1 zmiana istotna na wymiarze zachowań nieagresywnych, świadczących o kontroli emocji oraz w zakresie wszystkich zachowań konstruktywnych),

–polepszyło się także postrzeganie ich przez wychowawców (w grupie E2 zmiana istotna na wymiarze agresji relacyjnej),

–poprawiły się ich wyniki uzyskane w zakresie wybranych wymiarów samokontroli emocjonalnej (rozpoznawanie emocji na podstawie niewerbalnych symptomów, rozpoznawanie kontekstu sytuacyjnego emocji, deklarowane sposoby wyrażania emocji w hipotetycznych sytuacjach, poziom gniewu kierowanego do wewnątrz; w grupie E2 zmiany istotne poza gniewem wewnętrznym),

–poprawiły się również ich wyniki uzyskane w zakresie wybranych wymiarów pośrednio badanej zdolności do decentracji interpersonalnej (dostrzeganie konsekwencji negatywnych czynów z perspektywy sprawcy, jednoczesne uwzględnianie skutków z obu perspektyw – sprawcy i ofiary; zmiany istotne w obu grupach).

Podczas III pomiaru zmiennych (7–8 miesięcy od zakończenia oddziaływań w grupie E1) dokonano oceny trwałości zmian, które zaszły u dzieci z grupy E1 po zakończeniu zajęć w porównaniu do zmian, jakie w tym samym czasie zaszły u dzieci z grupy K2. W III pomiarze w porównaniu z I dzieci z grupy E1:

–miały istotnie wyższy status społeczny w klasie niż przed oddziaływaniami,

–były istotnie lepiej postrzegane przez rówieśników w zakresie zachowań nieagresywnych, świadczących o kontroli emocji,

–były lepiej postrzegane przez wychowawców klas (zmiany nieistotne),

–uzyskały lepsze wyniki w zakresie samokontroli emocjonalnej za wyjątkiem wymiaru postaw wobec zachowań agresywnych (na wymiarze gniewu kierowanego do wewnątrz zmiany były istotne),

–uzyskały istotnie wyższe wyniki na wymiarze skutków z perspektywy sprawcy negatywnego czynu, sumy skutków z obu perspektyw, jednoczesnego uwzględniania obu perspektyw (sprawcy i ofiary) w historyjce 2.

Dzieci z grupy K2 uzyskały w III pomiarze gorsze wyniki niż I lub zmiany, które u nich zaszły w tym czasie nie były tak duże, jak w grupie E1.

Podsumowanie

Zaprezentowany w powyższym artykule program został opracowany z myślą o dzieciach, które zajmują najniższą pozycję w społecznej strukturze grupy, ponieważ zachowują się wobec swoich rówieśników w sposób agresywny i egocentryczny. Są to dzieci "zagrożone" [por. 24], gdyż brakuje im tych wszystkich umiejętności i kompetencji, dzięki którym możliwe jest rozwijanie odporności na niesprzyjające doświadczenia społeczne, rodzinne i osobiste. Podejmowanie wobec tej grupy działań, które mają na celu rozwijanie m.in. umiejętności radzenia sobie w akceptowany sposób z trudnymi emocjami, uwzględniania we własnym działaniu potrzeb i uczuć innych, a także kształtowanie pozytywnego stosunku do samego siebie, jest tym bardziej istotne, że status dzieci nieakceptowanych w klasie jest względnie trwały, co może prowadzić do narastania niekorzystnych następstw z tym związanych i większego poczucia osamotnienia wśród rówieśników.

Przyjęta procedura metodologiczna, jak również uzyskane wyniki badań ewaluacji programu sprawiły, że opracowany program oddziaływań spełnił kryteria jakości określone w "Systemie rekomendacji programów profilaktyki i promocji zdrowia psychicznego" opracowanym przez Krajowe Biuro ds. Przeciwdziałania Narkomanii i uzyskał rekomendację na poziomie "Dobra praktyka".

Bibliografia

1. Asher S.R., Rose A.J. Wspieranie społeczno-emocjonalnego przystosowania dziecka do środowiska rówieśniczego / S.R. Asher, A.J. Rose // *Rozwój emocjonalny a inteligencja emocjonalna* / red. P. Salovey, D.J. Sluyter.— Poznań : Dom Wydawniczy Rebis, 1999.— S. 333–376.
2. Badenes L.V., Estevan R.A.C., Bacete F.J.G. Theory of mind and peer rejection at school / L.V. Badenes, R.A.C. Estevan, F.J.G. Bacete // *Social Development*.— 2000.— Nr 9, 3.— S. 271–283.
3. Bandura A. Teoria społecznego uczenia się / A. Bandura.— Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007.
4. Bierman K.L. Peer rejection. Developmental processes and intervention strategies / K.L. Bierman.— New York, London: The Guilford Press, 2004.
5. Boyd D., Bee H. Psychologia rozwoju człowieka / D. Boyd, H. Bee.— Poznań : Wydawnictwo Zysk i S-ka, 2008.
6. Brzezińska A. Socjometria / A. Brzezińska // *Metodologia badań psychologicznych* / red. J. Brzeziński.— Gdańsk : Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 2004.— S. 192–231.

7. Brzeziński J. Kształtowanie się mechanizmu kontroli emocjonalnej / J. Brzeziński // *Kwartalnik Pedagogiczny*.— 1973.— Nr 3.— S. 99–108.
8. Burack J.A., Flanagan T., Manly J.T., Peled T., Sutton H.M., Zygmontowicz C. Social Perspective-Taking Skills in Maltreated Children and Adolescents / J.A. Burack, T. Flanagan, J.T. Manly, T. Peled, H.M. Sutton // *Developmental Psychology*.— 2006.— Vol. 42, Nr 2.— S. 207–217.
9. Cook J.L., Cook G. Child development. Principles and perspectives / J.L. Cook, G. Cook.— Boston-New York-San Francisco-Mexico City-Montreal-Toronto-London-Madrid-Munich-Paris-Hong Kong-Singapore-Tokyo-Cape Town-Sydney : Pearson Education, 2010.
10. Deptuła M. Zmiany w zakresie kompetencji społecznej zachodzące u uczniów starszych klas szkoły podstawowej / M. Deptuła // *Diagnostyka i profilaktyka w teorii i praktyce pedagogicznej* / red. M. Deptuła.— Bydgoszcz : Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2006.— S. 189–207.
11. Deptuła M. Piętno samotnego dzieciństwa. Przywiązanie i praktyki rodzicielskie jako przyczyny odrzucenia dziecka przez rówieśników / M. Deptuła // *Chowanna. T. 1, Dzieciństwo – Witraż bolesny* / red. E. Jarosz.— Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2010.— S. 95–105.
12. Deptuła M. Odrzucenie rówieśnicze. Profilaktyka i terapia / M. Deptuła.— Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2013.
13. Dunn J. Przyjaźnie dzieci / J. Dunn.— Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2008.
14. Ekiert-Grabowska D. Dzieci nieakceptowane w klasie szkolnej / D. Ekiert-Grabowska.— Warszawa : Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1982.
15. Gerstmann S. Rozwój uczuć / S. Gerstmann.— Warszawa : Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1979.
16. Grochulska J. Wspomaganie rozwoju społecznego dziecka / J. Grochulska.— Wrocław-Warszawa-Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1992.
17. Herzberg M. Pomaganie dzieciom nielubianym przez rówieśników z powodu zachowań antyspołecznych. Program zajęć w małej grupie uczniów klas IV-V / M. Herzberg.— Warszawa : Wydawnictwo Edukacyjne PARNAMEDIA, 2012.
18. John M. Orientacja w sytuacjach społecznych dzieci w różnym stopniu akceptowanych przez grupę / M. John // *Orientacja dzieci i młodzieży w sytuacjach społecznych* / red. M. John.— Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987.— S. 8–23.
19. Juczyński Z. Inwentarz Poczucia Własnej Wartości–CSEI S. Coopersmitha / Z. Juczyński // *Wybrane zagadnienia z psychologii klinicznej i osobowości. Metody diagnostyczne w badaniach dzieci i młodzieży* / red. M. Oleś.— Lublin : Towarzystwo Naukowe KUL, 2005.— S. 9–21.
20. Kielar-Turska M. Rozwój człowieka w pełnym cyklu życia / M. Kielar-Turska // *Psychologia. Podręcznik akademicki, T. 1, Podstawy Psychologii* / red. J. Strelau.— Gdańsk : Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 2003.— S. 285–332.
21. Kofta M. Samokontrola a emocje / M. Kofta.— Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1979.
22. Łukaszewski W. Osobowość: struktura i funkcje regulacyjne / W. Łukaszewski.— Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1974.
23. Malinowska M. Pomiar umiejętności decentracji interpersonalnej: Test Podejmowania Ról M. Feffera / M. Malinowska // *Materiały do nauczania*

- psychologii / red. L. Wołoszynowa.— Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1985.— S. 300–317.
24. McWhirter J.J., McWhirter B.T., McWhirter A.M., McWhirter E.H. Zagrożona młodzież. Ujęcie kompleksowe dla pracowników poradni, nauczycieli, psychologów i pracowników socjalnych / J.J. McWhirter, B.T. McWhirter, A.M. McWhirter, E.H. McWhirter.— Warszawa : Państwowa Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, 2001.
  25. Musialska K. Odrzucenie rówieśnicze w klasie szkolnej / K. Musialska.— Kraków : Oficyna Wydawnicza "Impuls", 2011.
  26. Ostaszewski K. Kompendium wiedzy o profilaktyce / K. Ostaszewski // Przewodnik metodyczny po programach promocji zdrowia psychicznego i profilaktyki.— Warszawa : ETOH Fundacja Rozwoju Profilaktyki, Edukacji i Terapii Problemów Alkoholowych, 2010.— S. 73–95.
  27. Polkowska A. Umiejętność decentracji interpersonalnej / A. Polkowska // Psychologia Wychowawcza.— 2000.— Nr 2–3.— S. 108–118.
  28. Rogers C.R. Sposób bycia / C.R. Rogers.— Poznań : Dom Wydawniczy Rebis, 2002.
  29. Schaffer H.R. Psychologia dziecka / H.R. Schaffer.— Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007.
  30. Sikorski W. Struktura cech osobowości uczniów akceptowanych i odrzuconych w klasie szkolnej / W. Sikorski // Opieka-Wychowanie-Terapia.— 2000.— Nr 3.— S. 8–13.
  31. Skarżyńska K. Spostrzeganie ludzi / K. Skarżyńska.— Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1985.
  32. Urban B. Agresja młodzieży i odrzucenie rówieśnicze / B. Urban.— Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2012.

Марта Герцберг. Підтримка розвитку не прийнятих ровесниками дітей з асоціальною поведінкою.

У статті представлено теоретичні основи програми впливу на дітей, які не прийняті своїми ровесниками-однокласниками у зв'язку з асоціальною поведінкою, а також результати її оцінки. Програма є прикладом селективної профілактики, і її діяльність спрямована на групи ризику, яким характерна суспільна непристосованість та емоційні порушення під час дозрівання та в дорослому віці.

Herzberg Marta. Possibilities of Supporting the Development of Children Who Are Rejected by Peers Because of Their Antisocial Behaviour.

The article presents theoretical basis of the programme targeting children who are rejected by their peer classmates because of their antisocial behaviour. It also shows particular results of the evaluation of the programme. This programme is an example of selective prevention, targeting high-risk groups that are prone to social maladjustment and emotional disorders during adolescence and adulthood.